

Хүндүлүг чоңувус, Чаа чылда «Шын»
солуннуг болуру-биле ону дарый
чагыдып алыңар!

Валерия КОНГАР

Л.Л.Волгина Алина Минаевага шаңнал тывыскан.

Декабрь 3-те Кызылдың № 9 школа-гимназия-зынга мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлөвилелдин боттандырылгасы-биле «Салым-чаяанныг аныяктарга күрүнө деткимчези» деп угланышкынның аныяк салгалды деткири-биле Кызыл хоорайның мэриниң грант шаңналдарын конкурс тиилекчилеринге тыпсыр байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа шаңналдарга төлөптүг болган аныяктар, башкылар база ада-иелер хөйү-биле келген.

Байырлыг хуралды өөреникчилерниң ыры болгаш танцы-самы-биле ажиткан. Шаңналдар тыпсыр-биле Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы Л.Л. Волгинаны сценаже чалаан. Людмила Леонидовна байыр чедирип тура: «Бис бөгүн республикавыстың эң-не салым-чаяанныг аныяк салгалы-высты хүндүлөп, байырлап турар бис. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдун болгаш Россия Федерациязының Президенти Д.Медведевтин Айыткалдарында аныяктарже улуг кичээнгейни салып турары дыка өөрүңчүг-дүр. Силерниң салым-чаяаныңар болгаш бурунгаар көрүжүңерниң ачызында бистиң келир үевис бүзүрелдиг холда дээрзин билир бис. Ынчангаш силерни деткири-бистиң кол сорулгавыс. Чылдан чылче аныяк салгалды деткип турары дээрге-ле чуртувустун бурунгаар хөгжүп сайыраарының бир бадыткалы-дыр. Силерниң кылып турар төлөвилел ажилдарыңарны боттандыры-биле бүгү-ле дуз-деткимчени көргүзеринче ажилды угландырып турар бис. Ынчангаш ам-даа хөй санныг чедишкениң күзеп тур бис» — деп демдеглээн.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Курстарның «Туризм, суй белек бүдүрүлгези база ус-шевер чорук» программасы солун кылдыр эрткен. Ук программаны Моолдун кидистен дериг-херекселдер, идик-хеп даараарының талазы-биле тускай мергежилдиг специализи Уламсүрэн Цецегдарь башкарып эрттирген. Мергежилин бедидери-биле ук адырларда ажилдап туралар республиканың ыраккы Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожууннарындан чедип келгеннер. Шевер холдуг даараныкчылар Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарындан чыгып келгеш, национал идик-хеп даараарының янзы-бүрү аргаларын база Уламсүрэн Цецегдарьның удуртулгасы-биле кидис-биле ажилдаарының технология-зын өөренип көргөннер. Бо программада туризм болгаш суй белек бүдүрүлгезиниң адырларын кадып кааны таварылга эвес болуп турар, чүге дээрге бүгү делегейниң туризм талазы-биле тергийн дээн ажилдап турар күрүнелерин чижек кылдыр алгаш көөрге, бо ийи адырның сырый кады ажилдажылгазы улуг орулгалыг болуп турары билдингир. Шак ол чүүлү курстарга киришкеннер база онза демдеглеп, моон соңгаар кады ажил-

«Өөредилге албан черлериниң тергийн өөреникчизи» номинацияга тус-тузунда 15-15 муң рубль хемчээлдиг шаңналга Е.А.Тинников (Н.Н. Макаренко аттыг № 15 лицей), К.В. Мещерякова (№ 8 школа), А.А. Айдын-оол (№ 9 гимназия), С.А. Батирова (М.А. Бухтуев аттыг № 1 школа), Р.С. Сангы-Бадра (медколледж) болгаш оон-даа өскелер төлөптүг болган.

«Социал уткалыг болгаш хөй-ниити ажил-чорудулга» деп номинацияның 15-15 муң рубль шаңналын Тываның «Россияның аныяктар эвилели» Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының регионал салбырының лидери С.А. Ондар, З.Р. Куулар (№ 5 школа), Д.Ю. Болдук (№ 2 школа), Ю.Н. Васильев (№ 14 школа), Д.М. Свинтицкая (№ 5 гимназия) болгаш өскелер-даа алган.

«Эртем-техниктиг чогаадыкчы ажил болгаш өөредилге-шинчилел ажил-чорудулга» деп номинацияның 15-15 муң рубль түнүг шаңналын В.А. Алексеева (№ 5 гимназия), Р.Д.С. Чигжит (ТывКУ-нун студентизи), С.В. Донгак (ТР-ниң Аныяктар чазаның лидери), А.В. Кудрявцева (№ 8 школа) олар

КЕЛИР ҮЕ – САЛЫМ-ЧАЯАНЫГ АНЫЯКТАРДА

• Кызылдың мэриниң шаңналдары

ап, тиилекчилер болганнар.

«Спорт» деп номинацияның тиилекчилери А.Х.М. Ондар (№ 8 школа), Н.С. Куулар (№ 9 гимназия), Т.Р. Монгуш (№ 1 школа), Б.Х. Сарыг-Донгак (№ 9 гимназия) олар болган.

«Профессионал мергежил» деп номинацияга аныяк көрүкчүлөр театрының артизи В.В. Москвин база № 10 профессионал училищениң сургуулдары А.В. Куулар биле А.В. Бессарабова база шаңналга төлөптүг болганнар.

«Уран чурулга» деп номинацияның шаңналын А.Ш. Сарыгбай, М.Ю. Дубовцев, Ч.У. Куулар (Уругларның танцы школазы), А.А. Дойнур (Кызылдың автоорук технику-

Улам сорул киирген.

Танцы-сам-биле.

му), И.А. Хардикова (Кызыл хоорайның уругларның болгаш элээдилериниң немелде өөредилге чери) олар алганнар.

Номинация бүрүзүнүн шаңналы тус-тузунда 15-15 муң рубль.

Конкурстун тиилекчилери шаң-

налдарга төлөптүг болуп, республиканың тергийн дээн салым-чаяанныг аныяктарының одуруунче киргеннер.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ӨӨРЕНМИШААН, АРГА-ДУРЖУЛГАЗЫН СОЛУШКАННАР

даарының аргаларын сайгарып көргөннер.

Мөңгүн-Тайга кожуунда бо чылдың март айда тургустунган «Тайга» турбаазаның ээзи Б.М. Донгак Мугур-Аксы суурда 3 кижи хаара туттунган даараныр цехтин аныяк удуртукчузу-биле кады ажилдаарының дугайында дугуржулганы кылганнар. Бо кады ажилдажылга ийи таланың доктаамал орулгасын хандылар дээрзинге чигзиниг чок. Өске-даа кожуннарда бо ийи адырда ажилдап тураларга бо арганы ажыглаарын сүмелексээн ийик мен. Черле ынчаш аңгы-аңгы адырларда хаара туттунган хуу сайгарлыкчылар бот-боттарының аразында демниг ажилдажылганың бүгү аргаларын ажыглаары ажыктыг дээрзин утпаза чогуур.

Мергежил бедидер курстарга чыгып келгеннер сайгарлыкчы ажил-чорудулгасында амгы үеде берге болуп турар айтырылганы база чугаалашканнар. Ниитизи-биле оларның шуптузунун бергедежиپ турар чүүлү албан-езузу-биле бүрүткел айтырыы болуп

турар. Сайгарлыкчыларның чугаалап турары-биле алырга, аңаа дыка хөй үе болгаш акша-хөрөңги негеттинер. База ол ышкаш чаа-ла тургустунуп, ажилдап эгелей берген сайгарлыкчыларга хамаарыштыр үндүрүлгелер, ыяап-ла төлээр пенсия, эмчи фондуларынче төлөвирлер талазы-биле чиигелделер республиканың хоойлужулгасында көрдүмээни-биле оларның ажилына ооң улуг шаптараазын болуп турары хомуданчыг. Мөңгүн-Тайга кожуундан келген биче хевирниң сайгарлыкчылары ол талазы-биле Алтай Республикада байдал-биле таныштырганнар. Ук республикада чаа тургустунган сайгарлыкчыларга хамаарыштыр шак ол чогуур ужурулг төлөвирлерни, чүгө үш чыл эрткенде, тыртып эгелээр дээрзин олар онзазынып чугаалап турар. Шак ол аргадуржулганы бистиң республикага база шингээдиң алыр чүве болза, бодунун ажил-хөрөөн эгелээр күзелдиглер саны көвүдээр, а ол дээрге-ле республиканың бюджетинче үндүрүлгелер чылдазының көргүзүлгелер бедидер. Чаа-ла

ажылдап эгелеп турда, ону-мону төлө, ол-бо чөпшээрелдигең кайы деп чедип келир кижилерниң хөйүңе кандыг-даа бедик турсоруктуг кижиниң холу салдына берип болур. Ынчангаш-ла эгелеп алганы хууда херээн ара кааптар, азы ажил-чорудулганың көргүзүлгелерин чажырап таварылгалар негтеренгей болуп турар. Амгы үеде республиканың хоойлужулгала органнарының талазындан биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукка хамаарыштыр деткимче чугула херек дээрзи сайгарлыкчыларның чугаазындан билдинди.

Ниитизи-биле ТР-ниң Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелдин организастааны «Сайгарлыкчы чоруктун үнденинери» өөредилге курстары республиканың биче болгаш ортумак сайгарлыкчыларынга ажыктыг болганы чигзиниг чок. Өөредилге курстар эрткенниң түңнелинде сайгарлыкчыларга мергежил-бедиткениниң дугайында шынзылга бижиктерни тывыскан.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Айыт
хамаары

ХАРЫЫСАЛГА УЛАМ КҮШТ ДИРГЕН

Тыва Республиканың Чазааның Д.Ш.В. Кара-оолду Республиканың Хуралына «Харыгалыг эрге-чагыр рысгалыг 6 Харысгалыг тилел» деп Айыт солундан улуг сгал-биле кичээн номчудум.

Айыткал ханы аналы рунгаар көрүштүг, тодарулгаларлыг-дыр. Хамаатанчык, бүгү деңнелдин улаларындан харысгалганы на шыңгырадып, негелдиг телдиргени илден. Моон турганы дег эвес, ам Тыва вустун, кожуунувустун, сун хөгжүлдеси база чоннуну рал-чуртталгазын экижид кады демнежи ажилдаа ла. Кол сорулга ол-дур.

Чазактын ажил-чорууның үнденини, даяныр кудал? Олар дээрге, кож хоорайлар база көдээ сумулар чагыргалары, редеңнели-биле алыр болзалар, ведомстволар, эрге дир. Оларның чамдык ажил-чорудулгасы, амгы үгелдезинге дүүшкен чаа киннери, чогаадыкчы чорулуг эвес деп болур. Көдээзынче кирер болза эки. Көдээ ажил-агы адырынд ужурулг ажилдар хөй. Чижек, бистиң Чыраа-Ба Шык-Бажынга ферма тудеп чугаа үнгенден бээр ашкан. Кожуунга тараа үре курлавырын тургузар ашиитпирлеттинмейн тура санында чазын үрезин сундиленири берге-дир. Сун шөлдерни база чөптүг ажил турар.

Хөй-ниитиниң корумчу да айтырылгала база бар. 20-ын эрткен 9 айларында республиканың автооруктарында озал-ондааның түңнелинде 8 амы-тынындан чарылган деп калда бижээн. Оларның 8-и уруглар дээрге, ону дини берге-дир. Ээ-харысгал чорук ышкажыл ол! Бо тиле шыңгы хемчеглерни эки деп бодаар мен.

Кызырылда айтырылгашинтипирлээр үе келген. Чалбан организацияларны, камны каттыштырап херек. Конар, сумулар, хоорайлар чалларында чамдык албан-дурдарны кызырап болза эки бодаар мен. Ажилдап шы төлөптүг аныяк специалист ажилга хаара тудары эрчугула. Ылангыя школа, клуб дээн ышкаш албан чорунге аныяктар ажилдазын.

Хөй-ниити институттары ажилды диргизер болгаш чуннар судтарын (улус) турт Чазак Даргазының Айыт күүседири күүсекчи эрге-ча органнарының дорт хулазы болур.

Оолак КАРА-О

Чөөн-Хемчик кожуну.

ДЕМНИГ ЧУРТТААР, КАДЫ АЖЫЛДААР

Тывада чоннарның съездизинге уткуштур

Ноябрь 29-та найысылалдың Орус культура төвүгө Кызыл хоорайның девискээринде чурттап турар чоннарның муниципалдыг конференциязы болуп эрткен.

конференцияга амгы үеде
зыл хоорайда чурттап турар
ы-аңгы нацияларның төлээлери
ишкен. Ук хөй составтыг чыыш
дугаар чыгылып турары ол.
культура төвүнче хакастарны,
аттарны, кыргыстарны болгаш
даа өске омак-сөөктүг кижини
чалаан. Ниитизи-биле 72
нат келген.

конференцияның кол сору-
— Националдарның хоорай
иациясын тургузарынга хөй
оналдыг Кызыл хоорайның
имчезин алыры. Ассоциация
сылалда түр када азы док-
ал чурттал турар аңгы-аңгы
яның кижилеринден тургус-
а. База ол ышкаш ооң кежи-
ринге оларның боттарының
амааты, экономиктиг, социал
ш шажын талазы-биле эрге-
шын ажылгап билир кылдыр
лаар.

ңғы-аңғы культураларның
жчилеринің чаңғыс аай хөй-

ниити организациязын тургузарын-
га бот-боттарыга ажыктыг кады
ажылдажылгаже Кызыл хоорай-
ның баштыңы В.Н. Тунев, ТР-нің
Чазааның чанында ТГШИ-нин

директору К.А. Бичелдей, Кызыл хоорайның мэринин оралакчызы Л.Л. Волгина, Орус культура төвүнүн директору В.Н. Лапшакова база ол ышкаш Кыргызстанның, Бурятияның землячествозунун төлээлери чыгылып келгеннерни кыйгырган. Конференцияның түн-нелдери-биле Кызыл хоорайның Националдар ассоциациязын тургузарынын чугулазынын дугайында шиитпир, ассоциацияның уставының төлөвилели чаңгыс үн-биле хүлээп алдырган, ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар чоннарының съездининң делегаттары шииттинген. Ук съезд 2010 чылдың декабрь 10-да Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эртер.

Конференцияга аңгы-аңгы культураның төлээлеринин концерт номерлерин база көргүскен.

Расул СЮРЮН.

Авторнун тырттырган чурук-
тары.

Солун — номчукчу — солун

«ШЫННЫ» 60 АЖЫГ ЧЫЛ НОМЧУП ЧОР МЕН

ак солунум менден алды-ла
уг. Шаанда улус номчаан
ин аразында чугаалажырга,
аза элээди үелеримде дыка
аар турган мен. Коргунчы
сия, дайын чылдарында
ер харын дүвүренчиг турган.
ин бижикти улуг улус бөлгү-
оруп тургаш, бижир, ном-
лдыр өөренип алдым. 1942
Баян-Кол ортукмак школа-
Аракчаа Доңгак «Шын»
тускай корреспондентизи
кылдап турган. 1944 чылдан
ак солунумнун доктаамал
узу, чагыдып алыкчызы,
рту бижикчизи апарган мен.
н» солуну 60 ажыг чыл
ор мен, 2014 чылда 70 чыл
н. Ол эвээс эвес хуусаа.
53 чылдарда Ыраккы Чөөн
ериг херээ эрттирип тургаш
Шын», «Красная звезда»
рны үспейн чагыдып ап,
чордум.

чыдан бээр солуннун док-
ижикчизи болдум. Колхоз-
ның, улуг, биче кожуун-
ажыл-агыйларын, чоннун
лын үргүлчү бижип, чыры-
ым. «Шын» мээң башкым,
ним болгаш сылдызым деп
кип болур мен.

каш чагыдылгалыг болур чүве. Ол уеде «Шын» солун неделяда 5 каттап үнүп турган. Чагыдылга кампаниязынга эки киржип, хөй номчулурны эвилелдээн дээш мактадып-даа чордум. Бир чылын чагыдылгадан кирген 2 муң рубльди почтага дужааган-даа мен.

Совет уеде «Шынчылар» Кызыл хоорайга, кожууннар төптери суурларга штаттан дашкаар корреспондентилерни чыып, оларның аразынга слеттарны, съездилериндаа эртирпн турган. Ажылчын коллективтерге солуннуң чаа номерлерин таныштырып чордум, ынчан мени «Шын» солунуң коллективи «суртаалчывыс» деп алаар турганын утпаан мен.

Амгы үеде Кызылда хоочун-
нар бажыында чурттап турар мен.
Чагыдып алган солуннарымны эш-
өөрүм-биле үлөжип номчуур бис.
«Шын» солунуң хоочуннары-
даа, амгы аныяктары-даа менээ
бир демей эргим. Ылангыч уулуг
журналистериң утайн чоруур мен.
Ынак болгаш хүндүлээрин солун-
чулар — Валерий Шаравин, Ка-
рашпай Байкара, Таан-оол Хертек,
Светлана Балчыр, Айлан Даржаа,
Хожо-оол Монгуш, Василий Хо-
мушку, Сыгыр Тас-оол, Бегзи Дон-
гак Долгар-оол Оюн, Күстүгүр

Сат, Ойдан-оол Хөвөңмей, Арак-
чаа Куулар, болгаш өскелер-даа.

Шаанда көдээ черлерден
солунче бижихчилер конгуч хөй
боор чүве. Улуг-Хемден Алексей
Соскал, Михаил Багалдай, Чаа-
Хөлден Кызыл-оол Түлүш,
Тожуден Татьяна Кушкаш, Сүт-
Хөлдөн Бораш Ондар, Тандыдан
Корода Оюн, Тес-Хемден Моторк
Тирчин, Дабынчы Дамба-Хуурак,
Седен Данов, Кызылдан Кара-кыс
Ховалыг, Эрензен Тежит, Бады
Ооржак, Кызыл кожуундан Клара
Найжап, Тамара Ондар, Роза Ке-
нден, Эзир Деңзинмаа, Мандып-оол
Бичен-оол, Кызыл-оол Саган-оол,
Кызыл-оол Монгуш, Кара-оол
Назыты, Кыргыз Ойдул-оол, Ми-
хаил Мендот, Бии-Хемден Степан
Дангаа дээш, өскөлөр-даа бар.
Оларныч чамдыктары ам-даа аравы-
стыа чурттал, бижип чооруурлар.

Солун-сеткүүддүн чырыдып
турар темалары үе-шаа аайы-биле
эскерип турар. Мен оюн база
эскерип турар мен. Ынчалза-даа
«Шын» солунум амга чедир дөмөй-
лө менээ эргим болуп арттышаан.
Оон эң чаа, солун чүддөрнө ном-
чул ап турар мен. Бир хүн солун
номчулгымн баар болзумза, сагы-
кыкыга бир-лө чүвө четпес кылдыр
сагындырар...

Багит-оол БАЙКАРА,
парлалганың хоочуну.

Хүндүлүг өзгөбөнү чырык адынга

ЧОНУНУҢ ОГЛУ. ААС-КЕЖИКТИГ АДА

Күжүгет Сереевич Шойгуну бичи турган үмдөн-не билир мен. Ачам Сергей Полушпаевич Серен Кызыл хооркүүскомнун оралакчы даргазы турар үеде Күжүгет Сереевич «Шын» солуннун редактору турган. Ынчан школачы оол тургаш улуг даргаларны ачамнын аайы-биле билирим чөп. «Шын» солуну бичимден-не номчуур болгаш ооң редакторунун адын база билир турган мен.

1950 чылдарда Кызылга область, хоорай хуралдарынга пионерлер байыр чедирер турган, аңаа киржип келген мен. Шойгу дарга-ның бир-ле хуралга чүве чугаалап, илеткел кылып турганын сактырдыр мен. Сөөлүндө барып, ооң удуртулгасы-биле кады ажалдаар апаарымны ынчан кым билген боор.

1970 чылда В.И. Лениннің ту-
раскаалын ажыдып турда, Тока,
Долчаңмаа, Мендуме даргаларның
аразында обком секретары Шойгу
база адыш часкап турганын, ооң
хүлүмзүрүүн ам-даа сактыр мен.
Кысказы-биле чугаалаарга, Шойгу
дарганың дугайында бичимден-не
дыңнап, билип, көрүп өзүп келген
кижи-дир мен.

Комсомол обкомунун секретары тургаш, 1976 чылда Чөөн-Хемчик кожуунче кады сургакчылаан бис. Ол Министрлер Чөвүлелинин оралакчы даргазы турган. Партия обкомунун даалгазы-биле корумчурум айтырынга хамаарыштыр ажил чорудуп чораан бис. Күжүгет Сереевич мени Сүт-Хөлге хыналда кылыр бөлүктүн удуртукчузу кылып каан. Дорт сөстүг дарга-ла болгай. Оон дыка хөйүн өөренип, арга-дуржулгазын шигээдип ап чорааным шын чүве, а сургакчылаашкынывыс үре-түннелдиг болуп, эки эрткен.

1983 чылда Томск хоорайга
Сибирьниң болгаш Ыраккы чөөн
чүктүн улустарының культура амы-

дыралыңга хамаарышкан улуг конференцияга база Күжүгөт Сереевич-биле кады чораан бис. Ынчан мен эң аныяк культура сайыды турдум. Ол конференцияга арта-ла менээ бир дугаарында сөс берген чүве. Культура яамызынга ажылдап турар үемде Күжүгөт Сереевичиниң чагыг-сүмези, деткимчези менээ ынчан дыка ажыктыг болган, бодунга бүзүрелдиг болурун ол чагыыр турду.

Ол үнөң республиканың удур-
тукчулары-биле кады Күжүгет Се-
рээевич Шойгу бистерге, аныяк
кадрларга, езулуг үлегер-чижек
бооп турган. Чурту болгаш чону
дээш канчаар ажылдаарын олар-
дан өөренип, көрүп алганывыс ол.
Амыдыралчы ханы арга-дуржул-
галыг ындыг кижилер-биле кады
ажылдаар аас-кежиктиг болган
мен.

Төрзөн чуртунун, чонунун мур-
нунга дыка хей эки чүүлдерни
кылып каан өгбөвис, улуг дагды-
ныкчывыс К.С. Шойгу дарга ыш-
каш кижилер ховар. Россияның
Маадырын өстүрүп кижизиткен
ада-дыр. НТВ каналга төп телеви-
дениениң журнализиниң «Силерниң
эң-не хүндүлээр, дөзөксээр киж-
нер кымыл?» деп айтырынга ооң
оглу, Россияның Онза байдалдар
сайыды Сергей Шойгу чаңгыс сөс-
биле үр-даа боданмай, «Ачам»
деп харыылаанын дамчыдылганы
көргөн улус сактып кээр боор. Ог-
лундан ындыг харыыны дыңнаары
ада кижиге улуг аас-кежик деп бо-
даар мен. Кужүгет Сереевич — эзу-
луг аас-кежиктиг ада.

Төрзэн Тывавыстың ховар кижилериниң бирээзи бистен ырап, өске өртемчейге «аъттанганы» харааданчыг болбас аргажок. Ынчалза-даа ооң ады Тываның төөгүзүнге артар дээрзи чугаажок.

Анатолий СЕРЕН,
Тываның уран чүүлүнүн ал-
дарлыг ажылдакчызы.

БУРУНГААР КӨРҮШТҮГ КАЙГАМЧЫК УДУРТУКЧУ

Кара-Сал БУДУК-ООЛ – совет, партия ажылының хоочуну:

— Күжүгет Сереевич-биле партия ажылынга ажылдап чорааш-ла чоок таныш кижилер мен. Ынчан Улуг-Хем кожуунга партия райкомунун пропагандал талазы-биле килдизин удуртуп турган үем чүвө. Партияның сорулгаларын күүсөдир дээш бүгү ажылдар ынаар угланган үелер. Колхоз, совхозтарның эге организацияларын-да сүт-бараан фермаларынга, малчын коданнарга баар агитаторну быжыгалаан боор. Ол агитация-пропагандал ажылының чорудулгалзын партия райкомундан доктаамал хайгааралга алган болза, бистин ажылывысты партия обкомундан Күжүгет Сереевич удуртуп турган. Улуг-Хем кожууннун суурларын, албан черлерин кезип, ажалчы чон-биле учуражып, бот-тыйынны

артистерниң кужу-биле концерт-
терни бараалгадып турганыыс
уттундурбас. Ол чоруп чорааш,
К.С. Шойгунуң эпиг-эвилеңин,
топтуг-томааннын, кижилер-биле
чугаалажып билирин кайгаан мен.
Ол кажан-даа үн улгаттырып чугаа
кылбас киж. Ажыл-херектер-биле
танышкаш, чедер-четпестерни
сайгаргаш, бодунуң талазындан
арга-сүмени бергеш, кылыр ужур-
луг ажылдарны углап-баштап бээр.
Ону харын-даа бурунгаар көрүш-
түг, мерген угаанныг киж деп
үнелээр ийик мен.

Ол бодунун үзинде кончуг хөй
ажылдарны кылып, бодун езулуг
удуртукчу кылдыр көргүскен Ты-
ваның төлөпиг оолдарының би-
рээзи-дир деп санаар мен. Шак-
ындыг кайгамчык киж, совет,
партия ажылдарының хоочуну К.С.
Шойгунун өг-бүлезинге, чоок
кижилеринге ханы кажыдалды
илереттим.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2010 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдылары» республиканың тускай сорулгалыг программаның хемчеглеринин акшаландырышының чурумунун дугайында дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың июнь 10 № 242 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

2010 чылдың январь 22-де Тыва Республиканың Чазаның №16 доктаалы-биле бадылаан 2010 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдылары» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның хемчеглеринин акшаландырышының чурумунун дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 4.4 пунктуга дараазында утканың абзацын немээр:

«Арга-дуржулга чедип алыр сорулга-биле 2009 чылда 6 айдан эвээш эвес стажировка эрткен өөредилге албан черинин доозукчузун, херек апарза, 2010 чылда катап стажировка эрткен чорудуп болур болгаш стажировкага киржиринин хуусаазы 2009 база 2010 чылдарда 6 айдан көвүдөөс ужурулг».

б) 5.8 пункту дараазында эдилге-биле кириер:

«5.8 Тускай дериттинген ажилчын олуттан инвалид кижини халашкан таварылгада, ажил берикчизи ол дугайында ажилга хаара тудар төпче дыңнадыр болгаш хосталган ажилчын олутче ажил чок хамаатыларның аразындан өске инвалид кижини хүлээп алыр»;

в) Дараазында уткалыг 5.9 пункт-биле немээр:

«5.9. Акша-хөреңгини тускай сорулгалыг эвес ажылгаанының фактызы илереттинип келген таварылгада, ол ышкаш бир чылдың дургузунда инвалид кижиге тускай ажилчын олутту дүжүргөн таварылгада, тургустунган хоойлужудулга чурумун езугаар ажил берикчизи акша-хөреңгинин эгидишкенин боттандырыр»;

г) 6.10 пункту дараазында эдилге-биле кириер:

«6.10. 2009 болгаш 2010 чылдарда хууда ажил-агый ажыдып алган болгаш 2010 чылда немелде ажилчын олуттар тургускан ажил чок хамаатыга 6.2 пунктуга көрдүнгөн хемчээл езугаар акша-хөреңгини бээр. 2010 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдылары» деп республиканың тускай программаның хемчеглеринин акшаландырышының чурумунун дугайында Дүрүм-биле алырга, акша-хөреңгини тургускан немелде

ажылчын олуттун бээр-даа болза, ийи ажилчын олуттан ол көвүдөөс ужурулг, ол ышкаш чүгле ажил чок бүрүткеттинген хамаатыларны тургускан немелде ажилчын олуттарже хаара тудар.

д) 6.16 пунктуга дараазында утканың абзацын немээр:

«Тургускан ажилчын олуттан ажилдакчы халашкан таварылгада, немелде ажилчын олуттар тургускаш, акша-хөреңги алган оон мурнунда ажил чок турган хамааты чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төпке ол дугайын дыңнадыр болгаш хосталы берген ажилчын олутче өске ажил чок кижини хүлээп алыр ужурулг»;

е) 7.1 пункту дараазында эдилге-биле кириер:

«Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизин чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптер Программаның боттанылганын көрдүнгөн-биле канцеляр барааннары садарына болгаш семинарлар, конференциялар эрттиреринге, хемчеглер эрттирер үеде оран-сава хөлезилээринге, эртем-шинчилел ажилдарын чорударының талазы-биле чарыгдал төлээринге, Программаны боттандырылганын айтырылганын талазы-биле сайтылар чаартылганын, ол ышкаш байырлыг бирик, хүндүлел бирик, өөрүп четтиришкн чагаазы, ажил берикчилерин шаңнаар диплом болгаш шынзылгаларны садып алырга (кылдыралырга), хамаатыларга хөй-ниитинин болгаш түр ажилчын олуттарын тургусканнарга, ажил дилеп турарларга, ажил чок хамаатылар, өөредилге черлеринин доозукчулары, ажилдан халажырының айылында турар ажилдакчыларга, өөредилге черлеринин доозукчуларының шынзылгалар тыпсырынга ажылгап болур.

Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төп Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизин 2009 чылда «Тыва Республикада күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдылары» республиканың тускай сорулгалыг программаның киржикчизинге — хуу сайгарлыкчыга — «Сайгарлыкчы чорук 2008-2009» деп республика мөөрейинге «Эки эгелээшкн» номинациязын алганнарга 5000 рубль хемчээлдиг акша шаңналын төлээринге чарыгдал болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергетиктиг үре-түннелди бедидери» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның бадылаарының дугайында

2010 чылдың октябрь 8 № 392 Кызыл хоорай

2009 чылдың ноябрь 23-те № 261-ФХ «Энергия камналгазының дугайында болгаш энергетиктиг үре-түннелди бедидеринин дугайында база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынче өскерилгелерни кириеринин дугайында» Федералдык хоойлуну, Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың декабрь 31-де № 1225 «Энергия камналгазының болгаш энергетиктиг үре-түннелди бедидеринин талазы-биле регионнар болгаш муниципалдыг программаларга негелделер дугайында» доктаалын, Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың декабрь 1-де № 1830-р айтышының күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергетиктиг үре-түннелди бедидери» деп республиканың тускай сорулгалыг кошкан программаның бадылаар (моон ыңай — Программа).

2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-

чагыргазының Программаның хемчеглерин боттандырылганын киржип турар органнар Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызынга:

отчеттүг кварталдың соонда айның 20-нүн хүнүнге чедир Программаның хемчеглеринин боттандырылганын чоруп турарының болгаш акшаландырышының дугайында отчеттарны квартал санында;

отчеттүг чылдың соонда чылдың февраль 25-ке чедир боттарының башкарылганында албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелерге Программаның хемчеглеринин боттандырылганын көргүзүлгелеринин санаашкыннарының болгаш үре-түннелдинин үнелелин түннелдери-биле отчеттарны бээр.

3. Бо доктаалдың күүселдезинин контролун Тыва Республиканың Чазаның Аппарадынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги орадакчызы Ш.Иргит.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың октябрь 8-те № 392 доктаалы-биле бадылаан

«2020 чылга чедир Тыва Республикага энергия камналгазы болгаш энергетиктиг үре-түннелди бедидери» деп республиканың тускай сорулгалыг программаның паспорту

Программаның сорулгалары:

- 2007 чылга хамаарыштыр ниити регион продукциязының энергия чарыгдалын 40 хуу эвээжиди;

- Тыва Республиканың экономиказының, бюджет болгаш коммуналдыг адырның хөгжүлдениң энергия камнаар аргаже шилчип база оларны бүдүрүп, дамчыдып

болгаш ажылгап турар үеде курлавырларны чөптүг ажылгап тургаш, чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын экижидери, одалга-энергетика курлавырларын бүдүрүп болгаш дамчыдып турда чарыгдалдарны кызыралы;

- республиканың чурттакчы чонун кады санавышаан, социал адырга болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйынга электри болгаш чылыг энергиязының ажылгалының чарыгдалдарын кызыралы;

- энергия камнаар хемчеглерни боттандырып тургаш, одалга-энергетика курлавырларының хумагалыг ажылгаарын хандыралы;

- энергия камналгазының аргаларын болгаш энергияның катап тургузуп турар дөстөрүн кириштирип тургаш, Тыва Республиканың экономиказының энергетиктиг үре-түннелдиг чоруун хандырып турар организастыг, нормативтиг-хоойлу-дүрүмнүг, экономиктиг, технологтуг хемчеглерни тургузары болгаш боттандыралы;

- республиканың бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга, оон иштинде бюджет адырынга, коммуналдыг комплекстиң объектилеринге энергия камналгалының чаа технологияларын шингээдири болур.

Программа боттандырылганында маанал болур төнчү түннелдер болгаш социалдыг база бюджеттиг үре-түннелдиг чоруктарның көргүзүлгелери:

- одаар чүүлү, электри болгаш чылыг энергиязын чижек одаар чүүлче эде санаарга, камналга — 971100 т.у.т., энергетиктиг түннели 128 млн. рубль;

- бюджет адырының муниципалдыг организацияларынга одалга-энергетика курлавырларының чарыгдалдарының долу контролун боттандыралы болур.

Программаның боттандырылганы:

- 2015 чылга чедир одалга-энергетика курлавырларының болгаш сугнуң ажылгалы дээш төлевири Тыва Республиканың каттышкан бюджетинин чарыгдалдарын 2009 чылдың деңгелинге 15 хуудан эвээш эвес кылдыр кызыралы;

- бюджет адырының болгаш чуртталга фондузунун объектилеринин энергия курлавырларының болгаш сугнуң ажылгалының учет дериг-херекселдери-биле хандырылганының деңгелин 100 хуу чедирер арганы бээр.

Айтыргыны барымдаалаары, оон эге байдалының анализ

Тыва Республиканың хереклекчилерин электри энергиязы-биле хандыралының талазы-биле кончук аар байдал тургустунган. Электри хандырылганын Шушенское — Кызыл — Чадаана — Ак-Довурак — Абаза — Аскиз деп бедик вольтулуг шугум-биле (БШ-220) хандырып турар. Реактивтиг күчү-күштүн бүгү бар дөстөрүн ажылгап турда, айыттыг участоктуг постузунче күштүн деңгели анаа байдалда 105 кВ болгаш 205 кВ — анаа байдалга ажилдаарының ажилдап болур эң кудуку деңгелинде турар. БШ-тин таварышкан-на участогунга энергия берилгези соксай берген таварылгада, БШ-тин эрттирилге аргазы кудулап эгелээр болгаш байдал нарыыдаар, бо таварылгада хереклекчилерге кызыгаарлаашкынны кылыр апар.

2007-2008 чылдарның күскү-кышкы үезинде эң хөй электри чарыгдалдары чөпшээр болур 185 МВт турда, 152 МВт болган.

Электри энергиязынга чыл санында херектел шакта 650-680 млн. кВт болуп турар. Оларның шакта 50 млн. кВт-ни республиканың чедип алыры берге районнарында дизельдиг электри станцияларында болгаш Кызылдың ЧЭТ-инде бүдүрүп турар. Арткан

электри энергиязын мөөннээр энергиязын садып ал турар. Мөөннээр рыноктан энергиязын «Тываэнергосбыт» акционерлиг магдылап садып ал турар электри энергиязын четкилер-биле эрттирип турар организация — «Тыва энергосбыт» акционерлиг ниитилел болур.

2008 чылда Тыва Республиканың кээринге электриге херектелдин 657,6 млн. кВт шак, ажыктыг берилгези 230,9 кВт шак болуп турар.

2008 чылда эң улуг ажылгап турар күш хамык чарыгдалдарының дизел, 8 МВт-зи болуп турар. 2001 энергия системаның балансылыг циди 173 МВт болган (курлавыр наарааштыр). Амгы үеде балансылыг дүтү электри дамчыдылганын 220 кВ — Чадаана болгаш Шушенское — Кызыл бедик вольтулуг шугумнары чыштыр дуглап турар. БШ-тин санынары-биле ону дамчыштыр эң күштүг электри энергиязын эрттирип бол эвес электри шугумунун кайы-бир авариялыг өжүрүлдө тургустунуп хереклекчилерге 30-50 МВт кылаашкынны кылып турар.

2007 чылда электри энергиязын риглер 39,9 хуу болган, 2008 чылда хуу, 2009 чылда — 34 хуу болган. Те чидиргилерин бедик деңгелин чылдаганнары электри четкилерин фондуларының дыка эргижирээни, системанында оон 70 хуу ажып турар три дамчыдар шугумнарының аразында болгаш күштүг дериг-херекселдин чөдүртүнгени, ток трансформаторл херек кырында күшке таарышпайн болур.

Республиканың электриге идегелдирилганын бедидер, четкилерге аар байдалдарны болгаш ону сөөртүг электри энергиязының чидирилгези рар дизел:

- эргижирээнин чылдаганы-б ышкаш эвээш күчүлүг болуп турар электри подстанцияларының хөй кезтээри болгаш трансформаторлар лууру;

- четки ажилдарын хөгжүдери бар четкилерни улуг эрттирилгелериндактарга солугуу эргежок чугул

Энергия камнаашкынның хемчегини аразында кол черни чылыг энергия ажылгалының үре-түннелдин бедиди талазы-биле хемчеглер ээлээр ужурулг энергиязының бүдүрүлгезинин дамчыдылганын үре-түннелдиг чорукту дер кол чүүлдер:

- дериг-херекселдиг учетту о заастаары;

- чылыг-техниктиг объектилерини аар чыдары болгаш чаартыры;

- технологтуг чорудулгаларның чырының аайы-биле чылыгга херек программажыдылганы чорудары;

- херектелдин байдалын көрүп чылыгга херектелди таарыштыралы;

- чылыг-техниктиг дериг-херексизоляциязын;

- технологтуг чорудулганын төнчү ажылгаан чылыгның рекуперац чорудары болур.

Программаның хуусаалары бо боттандырылганын чадалары

Кол чадалары:

1-ги чада — 2010 — 2012 чылдар;

2-ги чада — 2013 — 2015 чылдар;

3-кү чада — 2016 — 2020 чылдар.

Хамаатыларның аңгы-аңгы бөлүктөрүн чуртталга болгаш коммунал ачы-дузазын төлээринге федералдыг бюджет күсели-биле үндүрүп берип турар социал деткимче хемчеглерин бээринин (төлээринин) чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың ноябрь 1 №462 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2010 чылдың апрель 20-де Тыва Республиканың Чазаның хамаатыларның аңгы-аңгы бөлүктөрүн чуртталга болгаш коммунал ачы-дузазын төлээринге федералдыг бюджет күсели-биле үндүрүп берип турар социал деткимче хемчеглерин бээринин (төлээринин) №117 доктаалы-биле бадылаан чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

7 пунктуга:

дараазында уткалыг домак-биле абзацы немээр:

«Акша төлевири чуртталга саванын социал норманын федералдыг дартызындан эвээш эвес кылдыр чорудуу үшкү абзацы сөстөр-биле немээр болгаш коммунал ачы-дузаны (суг хандырылганы, суг төгери, хүн бүрүнүн болгаш өскө артынчы чүүлдерин үндүр сөөртүлгези) электри болгаш чылыг энергиязы — айытты

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги
оралакчызы Ш.ИРГИТ.

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУРУ – САГЫШ ЧОВААНЫ ОЛ

азы концерт соонда бодал

Декабрь 2-де С.Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга бажыңыга Кызыл хоорай чагыргазының социал политика департаментизи биле культура департаментизи найысылалда чурттап турар кызыгаарлаттынган арга-шинекиг кижилерге концертти бараалгаткан.

«Байырлалыңар-биле байыр чедирип тур бис», «Байырлал концерт» дээн ышкаш сөстөр бо хүнде таарымча чок дээрзин чаңгыс хүнде бо хемчегге келген кижилерге. А кажан кызыгаарлаттынган арга-шинекиг кижилерниң «кежинче кирип», оларның-биле чоок болур болзунза, ол сөстөрнүң кайы хире аарышкылыын билип каар силер. Шынал-ла, инвалид болганыңар дээш байыр чедирип тур бис дээр бе?! Азы бо хүн силерниң хүнүңер-дир, ынчангаш байырлал концертин бараалгаттывыс дээр бе?! Бо социал ужурудузаны дыка улуг хемчегни чылдың эрттирип турар. Бо чылын кызыгаарлаттынган арга-шинекиг кижилерге бараалгаткан концертти эрттирген кижилер ооң мурнунда чылдарга деңгээрге, оранчок куду деңгелге белеткенгенин демдеглексей-дир мен.

Улусчу чогаадылга бажыңының көрүкчүлөр залында ол хүн көрүкчүлөр хөй-даа болза, хос олуттар база бар чорду. Төп сандайларда Кызылдың дыңналас уруглар школының өөреникчилери башкылары-биле кады шыгырт олурупкан.

Концерт-даа эгелээн. «Созвездие» спортчу танцылар клувунун самчылары чараш танцыны бараалгадыпкан соонда, республикада атсураглыг «Октай» ансамбли үнүп келди. Та микрофоннар багай, та уругларның ырадыр туруп алганындан чүве, ырыларның сөстери чүгээр дыңнаар кижиге меңээ безин орта дыңналбас деп болур. Оларның соонда «Найысылал» ансамблдин солизи, Азия диптиң ыраажыларының мөөрейиниң шаңналдыг черинге кирген «Ай-Демир Сингл». Аныяк ыраажының соонда Кызылда караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгезиниң мурнакчы ажылчыны, бүдүрүлгедө профэвилел даргазы Владимир Ооржак. Ол бир дугаарында бодунуң, оон Красноярск крайда база караа көрбес эжиниң чогаатканы «Песнь дождя» деп ырызын күүсетти. Бо ниитилелдин бот-тывынгыр артизи Оттук Ынаалай база бир ыры күүсеткен артистиң соонда үндү. Мынчалдыр бо концерттин программазында 20 хире музыкалыг көргүзүгүнүң 15-жи — ырылар. Үш ырыны дыңналас школачы Ася Ак холдун дузаны-биле дыка чараш кылдыр имнел күүсетти. Оон база бо школының өөреникчилери ийи танцыны бараалгатты. Бо чүге программада солун күүселделерни чуруп-бижип дамчытпайн, оларны чүге санап турар кижилер боор деп айтырыгны бодуңарга салдынар болзунарза, мээң эгезинде демдеглезен чүүлүмнү эскербейн эрттирикениңер ол-дур. Залда көрүкчүлөрнүң улуг чартыы кулаа дыңналас кижилер олурда, мындыг концерт оларга солун болур бе?! Чок.

Черле бо хемчегни мен дыка таарзынмайн көөр кижилер мен. Ооң мурнунда мындыг турбаан чүве. Эрткен чылын келбээн боордан башка, республиканың корекциялыг бо школа-интернадынга ажилдап турган болгаш, бо хемчегге кээр кижилер мен.

Республикада дыңналас уругларның школа-интернадында «Сылдысчыгаштар» («Звездочки») ансамблиниң уруглары маңаа хөй танцыларны болгаш хол-биле илереткен ырыларны бараалгадыр чүве. Ынчан безин мен ол концерттин эпчок деп чүвезин демдеглекпей, бижип турган мен. Чүл дээрге залда караа көрбестер ниитилелиниң болгаш кулаа дыңналас ниитилелиниң кежигүннери олурар боор чүве. Ам бо таварылгада ындыг-даа байырланчыг байдал чок болду.

Бодал көрүңер даан. Караа көрбестер ниитилелинде тулган дээр ыраажылар бар. Олар ырлап доо-зуптарга, дыңналас уруглар билбес, ынчангаш часкавас. А кажан дыңналас уруглар танчылап турда, дем-

ги ниитилелдин кежигүннеринин чамдызы көрбес. Кандыг хептиг чүве-дир. Канчаар танчылап тур дээш, сонуургаары аажок, ынчалза-даа...

Бо хемчегни эрттирер ужурул албан черинин ажилдакчылары кандыг улус бо концертке кээп болурул, олар чүнү сонуургаары азы оларга чылда чаңгыс эртер бо хемчегге өөрүнчүг кылдыр чүнү канчап болурул деп чүвени баш удур боданып алгаш, программаны тургузар ужурул турган. 100 ажыг кулаа дыңналас уругларны олуртуп алгаш, ырлап туруп бээрге, таарзынмааным илередип, халып чеде бээримге, бодумну кончуур чыгылы. Ийе, мен мындыг чөгениг хамаарылгадан сагыш-сеткилимниң дүймээзинин тудуп шыдаваан мен. Мен

«Октай» ансамбли.

концерт чаа орту кирип турар-дыр, культура ажилдакчылары дарый хемчеглерни ап, кандыг-ла-бир көрүштүг чүүлду чогаадыптар боор дээн идегелим куруг болду.

Бо чаңгыс хемчег чүнү көргүзүп турарыл? Чоок кижилеривиске хамаарылгавыстың кайы хирезин көргүзүп турарымыс ол-дур. Та билбедим, мээң ындыг төрелим чок дээр кижилер турар чадавас. Инвалид төрели азы чоок кижизи чок кижилер турбас. Ынча деп санап чоруур кижилер ындыг төрели-биле азы чоок кижилери-биле харылзаа тутпайн турары ол-дур. Че, бо чылда чаңгыс катап инвалид улуска өөрүнчүг байырлал болур ужурул хемчегниң эрткени ындыг-дыр, өске

Н.Рушева аттыг уран чүүл школазының өөреникчилеринин чурраан чуруу.

чүүлдерни көрүп көрээли. Садыг болгаш аптека бүрүзүнче инвалид кижилер кирип, таарыштыр саттынып ап болур бе? Чок.

Инвалид кижилерге хостуг үезин эрттиреринге таарыштыр кылган черлер бар бе? Чок.

Республикада чартык чүс чыл ажыг туруп турар кулаа дыңналас уругларга тускайжыттынган школа-интернат кандыг оран-савада турарыл?

Ийги каъттын оң талазында уругларга удуур ийи өрээлде 20-

20 уруглар чыдып турар болза, солагай талазында өөренир класстар. Үш дугаар каътта база ындыг: оң талазында оолдарга удуур өрээлдер болгаш солагай талазында өөренир класстар. Бо школының уруглары ону черле ындыг болур ужурул чүве деп бодаар. Школа-интернаттын хөлезилеп олурар бо оран-савазының подвалында база өөренир кабинеттер, школының администрациязының өрээлдерин болгаш библиотека. ССРЭ үезинден бээр бо школа-интернатка тускай оран-саваны тудар дугайында айтырыгны тургузуп келген. 1990 чылдарның төңчүзүндө харын-даа акшаландырышкынны чедип алган-даа. Ынчалза-даа ол хоорайның кадык уругларынга эге школалар кылдыр туттуна бергилээн. «Кадык уруглар өөренир чер чок турда, ам канчаар» дээн 2000 чылда бир удуртукчунуң чугаазы ам-даа кулаамда артып калган, чүрээмни ол кезек-кезек өрүмней бергилээр. Элдеп чүве, ынча деп бодаар кижилер хөй болур чорду.

Кулаа дыңналас кижилерге

таарышкан дыштаныр чер чок болганы-биле олар найысылалдың төвүндө идик септеп турар эштериниң чанынга чыгырын бо-ла көөр мен. Ам кайнаар баар боор. Ол ниитилелдин ажылы биезги дегзес, багай ажилдап турар азы шуут ажилдавайн турар деп болур. Ниитилелдин ажилдакчылары чүгле очулдурукчу ажил-чорудулгазының талазы-биле ачы-дуза чедирип турарлар. Ол безин дыңналас кижилер бүрүзүңге эвес.

Карааның көөрү багай улус кайнаар барып болурул? Бо ниитилелдин ажил-чорудулгазы эки чоруп турар болгаш, олар Кечил-оол кудумчузунда клувунга, библиотеказынга бо-ла чыгып келирлер, боттарының ниитилелиниң шугуму-биле республикадан дашкаар мөөрейлерге идепкейлиг кирип турарлар.

Мага-бодунуң шимчээшкин органның багай кижилерге садыг, аптекаларже кирер оруктарны изеп каан, ынчалза-даа ол эптиг бе дээрзин айтырамын: «Өске кижиниң дузаны чокта, бажыңдан-даа үнүп шыдавас мен» — деп харыылаар чордулар.

Бо чылын ТР-ниң Чазааның шугуму-биле республиканың ырак-узак суурларында безин инвалид уругларга Интернетти бажыңнарында кожуп берип эгелээн. Ол дээрге уругларның хоргаадал эртеринге дыка таарымчалыг сагыш салышкын-дыр. Бис база чанывыста кызыгаарлаттынган арга-шинекиг кижилерге кичээнгейлиг болуп, оларга хемчеглер эрттирерде тааржыр, таарышпас байдалдарны өөренип көөрүвүс чугула-дыр.

Айлаң ДАРЖАА.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

БАД-тар
садып турган
дээш...

2009 чылдың күзүн КР-дин чурттакчызы Гул Шадыханова Наркохралдың Тыва Республикасы-биле эргеле ажилдакчыларының кичээнге сибутрамин даяжок күштүг бүдүмел мактыг кижиниң аары херек янзы-бүрү эм хер чүүлдер садып турар холбаштыр кирген.

Кыргыз Республиканың тызы чуртунче чанып Россияда хостуг садып-с хоруп кааны эмнерни садып оларны күрүне кызыгаар каайлы декларациязынга биживейн эрттирип ал, а К оларны чогуур ужурул чок турбуже садып-саарып

«Super Fat Burning E «Циньцзышоу», «Обезжир дикоросами» аттыг эмнерниг болгаш бай шыдалдыг жен кижилер оларның багдарларының болгаш катап келген чараш омур-хевирин өртээниң дугайында бодава садып ап турганнар.

2009 чылдың декабрь аямааты Шадыханованы Тыва публика талазы-биле ФН ажилдакчылары кыдат бүгениң капсула хевирлиг би күштүг немелде, оларның и «Super Fat Burning Bomb», цзышоу», «Обезжиривание дсами» бүдүмелдерни, тургу аажок күштүг сибутрамин бүдүмел бар база ол ышкаштар садып-саарарын РФ-ти санитарлыг эмчизиниң 2003 ч апрель 17-де №50 доктаа дүүштүр тускай чөпшээрел чорудар ужурул дээрзин езузу-биле сагындырган т. Ынчалзажок ук сагындырыг херекке албаан болгаш ийи эрткенде, хоруп каан бар садып тургаш, туттурган. Баз санныг хаптарны Шадыхан бодун болгаш ооң чурттап черин үжеп тургаш, тыпкан.

Кем-херектиң шупту үе дургузунда хоойлуга удур сагадан хавырган сибутрамин ийи деңгизин 80 ажыг граммган, а ол дээрге улуг хемчээл мааржыр.

Суд Г.Шадыханова РФ Федерациязының кызыгаары хоруп каан бараанны контраб хевирлиг эрттиргени, хоойлуга садып-саарар сорулгалыг шырыныч сепеп турганы болгаш хемчээлдиг күштүг салдар бүдүмелдерни хоойлуга удур са турганы дээш буруудаттыр херэежен кижилер буруузуң биле миннинген.

Шииттирген херэеженнин ралында назы четпээн үш ажы барын кичээнгейге алгаш, суд хосталгазын казывас арга көрүп, Шадыханованы 4 чыл саада шенелдеге шииткен.

«Күрүне кызыгаары» бол «кылып болур чүүлдерниң гаары» деп билишкыннериниң утказын ол эки шингээлде дээрзинге бүзүрөвес аргажок.

Елена СВЕТЛИЧНА

РФ-тиң Тыва Республикасы талазы-биле ФНАЗ-ниң парлалга секретары.

ЧАА НОМ

Уран чогаалга ынактарга эртип бар чыдар бо чыл база бир чаа белекти сөңнээн, билдингир чогаалчы Эдуард Мижиттин «Өргүл» деп шиилер чыындызы ном чырыкче үнгөн.

Ында драматургтун «Күлтегин», «Кым сен, Сүбедей-маадыр?», «Кара-Дагның казыргызы» деп төөгүлүг шиилери, драма-мистерия «Өргүл», Уттүг-Хая дугайында «Иениң ынакшылы» база ол ышкаш

В.Көк-оолдун «Хайыраан бодунга» үндезилээн «Чаңгы-ынакшыл» деп трагедиялар, «Чиргилчинер» деп философчу трагикомедия — ниитизи-биле 7 шии кирген.

Ук үндүрүлгениң кыска тайылбырында «... бо шиилер — найырал, ынакшыл, кара сагыш дугайында, хосталга болгаш келир үе дээш харыысалга дугайында, шынчы мөзү-бүдүш болгаш бүзүрөл дугайында, амыдырал

болгаш үениң тывызының дугайында, частырылгар болгаш миннишкиннер дугайында ханы боданышкынның чогаалдар» деп бижээнинге немей бо чыынды көрүкчүге болгаш номчукчуга ук чогаалдарны сценажытканы-биле деңнеп көөр арганы берип турарын онзалал демдегеп болур.

Бистиң корр.

Чогаалчы болгаш үе

ТӨРЭЭН ДЫЛЫ — ТААЛАЛЫ

Тываның Комсомол шаңналының лауреады, шүлүкчү Антон Үержаа декабрьның 2-де 53 харлаар турган

Тываның шылгараңгай шүлүкчүзү Антон Үержаа-ның (Антон Үержаевич Күжүгет) шүлүктериниң ханы ткалы, амыдыралчызы чонунга, төрээн черинге, ооң бойдузунга, чоок кижилеринге ынакшылының бир янзы илереттингенинде деп болур. Ооң шүлүктеринде эдээртиглер, ойзу көргүскен сеткил-хөөн, чажыт оодалдарны дылдың хөй янзы байлак аргалары амчыдып турар.

Антон Үержааның шүлүк алынга Тыва АССР-ниң кул-ының алдарлыг ажилдакчызы, ик Антон Кавааевич Калзаң дыг үнелелди берген: *шүлүк-үяралындан, сарынындан үлээчел, кээргээчел, сагыш ачал угаанының чылыы хе-енип, чалынналып үнгеш, өске ктерже дамчып, бирде даам-дып, бирде оожургадып, бир-ярадып, чымчадып, бирде ыырадыр бодандырып келир. сааның лириктиг маадырла-мчукчуларга ынчангаш чоок, и болу берген.*

Антон Үержааның болганчок-ла лаптары бир уран аргала-ң бирээзи — антитеза. Ол ы байлак кылдыр ажыглаа-ан ооң шүлүктери, үстүнде и Калзаңның чугаалааны дег, үкчуну өөртүп-даа, муңгара-аа, бодандыра-даа бээр... ис бо ажылывыска Антон Үер-ың шүлүктеринде кижиниң ы-биле холбашкан, тодаргай-а, назын талазы-биле ылга-ооң аңгы-аңгы чадаларын таныштырган антитеза арга-и доктаар-дыр бис.

Кижиниң назыны (назын) дээр-ооң өзүлдезинде, чурттал-ың дургузунда эртери чашкы элээди база аныяк үези, ып база назылай берген үеле-олур. Кижини төрелгетенин ыралының эргилделиг, төнчү, назы бүрүзүнүң бодунуу-чараш, чаптанчыг болурун и Үержаа шүлүктеринге удур-тыр көргүзүптери-биле тывы-назынның чадаларын чогаал-үзү бодунуу-биле янзы кыл-көргүзүп турар. Шүлүкчүлер ы чылдың үелери азы хо-и дурту-биле, а чамдыкта өң-и-ле холбап турар болза, и Үержаа чамдык шүлүкте-и куштарның омур-хевирин ыштыр көргүзүп турар.

Антитеза бо шүлүктөрдө ко-ла антонимнер дузазы-биле итинген. Долу азы лексиктиг имнер оларда таваржып ту-аа болза, хөй кезинде кижини назынының чада бүрүзүнүң ектерин айыткан авторнуң уң тургузуп алганы, причас-т болгаш деңнелгелиг бөлүг-р, чаңгыс аймак тодарадыл-и кирип турар антонимниг утлар ээлеп турар, ынчангаш ы авторнуң бот-тускайлаң имнери азы поэктиг имнер деп болур.

«Үзелдер» деп шүлүүнде ары биле *чаштар* деп сөстөр

өзөк болбушаан, оларны тодарадып чоруур бөлүк сөстөр-биле чашкы болгаш улгады берген ийи аңгы назынның демдектерин айтып, тодарадып чоруур:

Эмдик чааа өөрөткен, шалба чайган

Эзир түрлүг, экер-эрес, күдер-шыырак акылары база

Садчыгашта ховаганнар, куштар-биле чаржып ойнап,

Салгын-хатты адааргаткан каткы-хөлүг чаштар.

А оларның аайы-биле күзелдер удурланышкан: кижини чорааш, *турза — узун, тутса — мөге болуксаар*, а улгады бергеш, *хензиг, ынай чаш бооп хуула бериксээр*. Ол 2 назынның кайызы-даа бодунуу-биле онзагай деп чүвени ол тургузугларда күзелдерим назын *дег чаш турган-дыр ийин (чашкы назын) база күзелдерге назы турбас* (улгады бергени) деп ийи удурланышкан домактар түңнөп турар.

«Ийи назы» деп шүлүкте база-ла ол ийи назынның ылгалын, назын аайы-биле кижилерниң сагыш-сеткилин азы чугаазын илередир антоним кылыг сөстери-биле көргүскөн:

чаш кижини:

Амыраанда — каттыргылаар, Ажыганда — ыглап билир;

а улуг кижини:

Хөөрээр, ырлаар, алгаар, мактаар; Көксээр, сөглээр, химиренир.

Бо одуругларда домактар, оларның кежигүннери аразында удурланышкан. Чаш кижиниң хинчек чогу, а улуг улустун каш-даа чаңнап, бодун аңгы кылдыр алдынып турарын чаңгыс аймак кежигүннер болур антоним кылыг сөстери-биле чедимчелиг дамчыткан.

Ындыг хевирлиг теманы «*Кызыл-даван*» деп шүлүүнде база илереткен. Кандыг-даа кижини улгады бергеш, эрткен үезинче, чурттал эрткен оруунче хая көрнүп көөр ужурлуун лириктиг маадырның адындан бижиттинген бо шүлүкте антоним строфалар дамчыштыр илереткен. Бо шүлүкте авторнуң төрээн черинге ынакшылы, ону каапкаш чоруй барганы дээш, аарышкызы, буруузунга сеткили чажыды-биле илереттинген. Мында *салгын ышкаш киискип халып турар кызыл-даван чаш оол боду лириктиг маадырга чажындан ояар черге кызыл-даван баспаан улгады берген боду удурланыш-каа*. Ында лириктиг маадырның ийи аңгы назынның ылгалын *хаак аът мунгаш, ыңай болган чиик адак*

оол бодун сагышта көрүп кааны-биле ол-ла черинге идиктерин ужулгаш, маңнапкаш, *чайгаар-ла ора дүшкен* улуг бодунун миннип келгени херечилеп турар. Назы аайы-биле деңнеп турар тургузуглар кирген кылдыныгылары база удурланышкан: *чаш оолдун арыг мөңгүн коңгулуур дег өткүт каткызының куттулуп турары* база улгадып келгенде, *даваннарга изиг көс дагалканзыг... тавак-гайының ханы сыстып, саргаан турары*. Бо одуругларда каткы биле хан деп сөстөр антитезаның өвээ болур, а куттулар болгаш саргыыр деп антонимнер оларны улам чидиглендирип турар: хараган тени лириктиг маадырны шиптепкенинде сыстып келген хан дугайында эвес, а төрээн черинге чассыксаан сеткили, сагыш аарышкызы биле өскөн булуңунуң ону чемелексээн хөөнү каттыжып турар ол одуругларда чажытылган деп демдегеп болур. Чашкы сактышкын биле амгы боттуг амыдырал каржып турар.

Ол-ла көрүш-биле бижиттинген «*Эдэртип ал*» деп шүлүүнде оол биле кыс лириктиг маадырлар удурланыштыр чуруттунган: чашкы үеде оолду эдэртип алырын дилеп, оон чыда калбайн чораан бичини уруг биле элээди апарып, улгады бергенде, уругдан ону эдэртип алырын дилеп, чыда калбайн турар оол. Бичининде шывык чаштыг хензиг уруг биле хып дээн чалыы апарган уруг: чашкы үезинде хөй тодаргай чурумал көзүлбейн турган уругнуң даштыкы хевириниң хуулушкунун сагыш-сеткилдин хөлээшкениниң домактарын дамчыштыр автор кончуг чараш кылдыр илереткен. Эрткен үеде шывык чаштыг хензиг уругга амгы уруг удурланышкан: *хүлүмзүрүүн хүнден артык чылчырыктыг, каткы-чугаа аялга бооп хуула берген; кайы чапта чаактарың хаяа ышкаш, кыза берген!* Бичининде уругнуң чаштыг турган карактары, ам улгады бергенде, ийи эртинне апарган: *канчап шак ол ийи эртинениң чажын төдүп чорааным ол* деп миннишкин онзагай сагыш-сеткилди илереткен. Лириктиг маадырның чажында тоомчага албайн чораан уруунуң өскерлишинин, өзүлдезин грация аргазы-биле көргүспүшаан, эмоцияны улам күштелдирген.

Мында эдэртип ал деп домакты чугаалап турар уругнуң болгаш ону дыңнап турар оолдун солукшаны-биле чамдык сөстөрүн, одуругларны автор сагышты-биле катаптап, оларда чүгле бирги болгаш ийиги арын кожумактарын солукшаныдан удурланышкан шыйыг үнүп келир:

Шывык чаштыг хензиг уруг
Чыда калбайн соомдан маңнап,
«Эдэрт» — дээштиң

Ыглап-сыктап,
Эзрежир турган ийик сен.
Шывык чаштыг уруг ышкаш,

Чыда калбайн соомда чор мен...
Эргим сарыым, мөңгө шагда
Эдэртип ал, мени кага.

Чашкы шагже, өскөн-төрээн черинче сагыш ораныга эглип келири «*Эрткен үем шынаазыңа*» деп шүлүкте туман ойбунундан көстүп турар сома чуруктуң омур-хевирин-биле дамчыттылган. Ол сома чурукта шал-бул көстүп турар эрткен чашкы үени узадыксап, ырай берген кушка дөмейлевишаан, амгы улгады берген назыда ук куштуң чалгыннарының хырайлыгып, элей бергенин дамчыштыр оон бээр элээн үе эрткенин чуруп көргүскөн. Лириктиг маадырның назынының улгадып оларын кударалым *агарарган кастыктары кужур болуп, дөңгелкте чайнап чыдыр* деп элдээртиг домак-биле дамчыт-пышаан, улгадып олар назынны ак өңнүг ажыг кужурга чоокшулаткан.

Эрте берген чашкы, чалыы үени метафора аргазы-биле бир янзы көргүскени-биле бо чогаал онзала-нып үнүп келир: *эрткен өйнү те-рең сизен шуглап алган; шакпын хем-не эрткен өйже агып чыдыр*. Ол эрткен үениң чамдыкта сагышка кирип кээрин ооң *сома чуруун көшкен туман ойбунундан көрүп тур мен; шак ол хемниң кырын дургаар дескинип, чаңгыс ак куш ондап-остап эдил туру* деп одуруглар дамчыдып турар. Бо одуругларда *туман ойбунунда сома чурук биле ондап-остаан, аймап-дүүрээр куу куш* деп сөстөр утка талазы-биле чүүлдежи-п турар деп болур. Эрткен үениң эгит-тинмесин, лириктиг маадырның хараадалын олар улам күштелдир-бишаан, чамдыкта ооң сагындырып келирин дамчыткан: *ойбун — дээр-ни бүдүнү-биле бүргөп алган булут, туман аразындан көстүп келир хен-зиг чырык, сома чурук — билди-рер-билдирбес, көстүр-көзүлбес чурук; чаңгыс ак куу куш —* ундаралга алыскан сеткилде чырып келир эргим, чылыг сактыыш-кыннары деп чүвени ук куштуң өнүн дамчыштыр догааштырып болур.

Ук шүлүк ол-ла бодалдарга чоок, ук аарышкыны улам күш-телдирип, саргыткан риториктиг айтырыгдан тургустунган 2 одуруг-биле төнүп турар:

Аарышкым аймаан-дүүрээр куузу бе?

Уттуушкунум улчуп-тояан ыйбазы бе?

Ук одуругларда улчуп-тояан ыйба деп каттыжышкында ыйба деп сөс утка талазы-биле үстүнде *ойбун* болгаш *сома* деп сөстөргө чоокшулашкан. *Ыйба* дээр-ге *төндүр хып каапкан оттуң хулу*, ол сөс шүлүкте чашкы, чалыы үениң эртип, ыракта артып калга-нынга бүзүркөсөйин турар сет-килди дамчыдып турар. Ынчангаш лириктиг маадырның амгы үеде сагындырып келири эрткен үезиниң шынаазы — өзүп-доругуп келгени төрээн булуңу; эрткен чашкы үелери; сактып, чоктап чорууру эң

эргим кижилери.

Антон Үержааның авазынга тураскааткан шүлүктөрүндө ли-риктиг маадырның авазының улга-дып оларын элдээрткен «*Ак-ла бажың буяны*» деп шүлүүнде удур-ланышкан уткаларны куксун биле куу куштарның омур-хевирин дам-чыштыр илереткени онзагай. Аныяк авазының кара чажын куксун куш-тарның, а агарыксап олар чажын куу куштарның омур-хевирин-биле удурланышкан деңнелге-домактар дамчыштыр чуруп көргүскөн: (ава-зының бажыңга) *кускун куштар ужа берген сай чажының чайы-нында аккыр куулар хонуп ап-тыр*. Мында ийи аңгы куштуң удурланышкан өңү болгаш кыл-дыныгылары кол шыйыглар болуп, ийи аңгы назынның удурланышкан демдектери айыткан. Авазының кара чаштыг турганын чүгле *кускун* деп сөстүң дузазы-биле дамчыткан болза, а агара берген бажын иле-редир (*чаштың*) *чайыны, аа сүт, куу куш, аккыр чөөк* деп ак өңнүн контекст синонимнерин элбек кыл-дыр алганы авазының улгадып олар назынынга хүндүткелди, ынакшыл-ды дамчыткан. Оларны эвфемизм-одуруглар кылдыр ап болур: *сай-ла чажың чайынында аа сүт дег аккыр куулар хонуп ап-тыр, ак-ла бажың кууларын хоюспас мен, аккыр чөөгүн чүдетпес мен; ыдык куштар чаштарыңа эштип чорзун*.

Лириктиг маадыр авазының назынынга бодунуң келир үеде чеде бээрин сагышта дүүштүрүп турар:

(Амгы үеде авазының чажы):

Авырарган сай-ла

чажың чайынында

Аа сүт дег, аккыр

куулар хонуп ап-тыр.

(Келир үеде оглуңуң чажы):

Кылаң дээрин кыңгырадыр

бир-ле база

Кырым-биле шак ол

куулар эртер ыйнаан.

Амыдыралда удурланышкан чүүлдерни, кижилерниң чедер-четпес талаларын «Ийи шевер» деп шүлүүнде делгеренгей көргүскөн. Аныянда бирээзи өөрзөк, өскези оспаксыргай ийи шеверниң улгадып келгенде, баштайгызынга эмин эрттир хөй эштериниң шаптык катканы, а эш-өөр чок шеверниң дем чогу-биле чүнү-даа четтик-пээнин көргүскөн: *эжим-өөрүм бала болуп шаптыктады болчуп келир өөрлүг эвес, бодум чааскаан четтиккедим*. А амгы назыда кайызы-даа дең байдалда келген. Ынчангаш амыдыралга чүнү-даа өйлүг болурун бо ийи удурланышкан омур-хевирни дамчыштыр илереткен.

Антон Үержааның чүгле кижиниң назыны-биле, оларда чадаларның солчулганы-биле холбаш-кан удурланышкан демдектерин чуруп көргүскөн чамдык шүлүк-терин сайгарып көөргө, оларда антитеза Антон Үержааның дылы-ның онзагайын, бот-тускайлаң стиль аянныын бадыткап турар.

Клара ДОРЖУ,

Тываның күрүне универси-тединин тыва болгаш ниити дылдар кафедрасының до-центизи, филология эрте-м-нериниң кандидады.

Александр ДАРЖАЙ

Өртемчейниң бүрүл-баазын өңүн көрүп,
Өөрүп-хөглөп, ханып-таалап чурттаары дег,
Өндүр чаагай аас-кежик черле чок-тур.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Кем-херек үлгедишкени болгаш шииткел

БҮГҮ НАЗЫНЫН АҢАА ЭРТТИРЕР

Туранга үш кижини дерзизи-биле өлүргөн Владислав Технюктун дугайында мурнунда бистиң солунувуска бижээш, Тыва Республиканың Дээди суду сөөлгү шииткел үндүрерин соңгаарлаткан дугайын дыңнаткан бис.

Бо кеземчеге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди суду бо чылдың ноябрь 30-де сайгарылганы катап кылган. Кеземче херээниң талазы-биле күрүне ялалакчызы, Тыва Республиканың прокуратуразының килдизинин улуг прокурору Сайлыкмаа Садыр-оол бо кем-херек үлгедишкениниң дерзизинин талазы-биле республикага улуг дүвүрелди болдурганын, ол

кижи мурнунда база өлүрүкчү херек дээш кеземчеге онаажып турганын барымдаалааш, ооң хосталгазын бүгү назынында кызып шиидерин судтан дилээн.

Тыва Республиканың Дээди суду прокурорунун дилээн хандырган, Владислав Технюктун хосталгазын бүгү назынында казыыр деп шииткелди үндүргөн. Буруулук кижини херээн шыңгыы чурумунг эдип

чазаар колонияга эрттирер.

2009 чылдың июль 9-та Туран хоорайга Л.Н. Ладкина деп улгады берген херээжен кижиниң кода-нының девискээринге өрт соонда арткан чагылар дажыглап турган Владислав Технюк кырган кижиниң хензиг дилээнге (балды-биле демир-дузактар үзе шаап кааптарын) удурлангаш, хорадааны-биле ол кырганны, аңаа келген уруу Поли-наны (милиция ажылдакчызын) болгаш ооң беш харлыг уруу Ари-наны дерзизи-биле өлүргенин са-гындыраал. Шак мындыг үлгедиг ону шыңгыы шииткелге чедирген.

Василий КРИВДИК,
Тыва Республиканың проку-
рорунун улуг дузалакчызы.

ДИЛЕГНИ СУД ХАНДЫРБААН

Улуг хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелди садып-саарар дивээн-даа бол, хоойлу үрөп шыгжааны дээш, шыңгыы чурумунг эдип чазаар колонияга бир чылды Тыва Республиканың чурттакчызы эрттирер. РФ-тин КК-зиниң 228 чүүлүнүн 1-ги кезээнде көрдүнгенин езугаар Адар Хертекке хамаарыштыр Кызылдың хоорай суду ындыг шиитпирин үндүргөн.

2009 чылдың июнь айның төнчүзүнде 34 харлыг Адар Хертек конопля чашпаны өзүп турар девискээрден 3,050 грамм гашишти белеткеп кылып алган. Бо чылдың май 2-де Кызыл хоорайның Кали-нин кудумчузунга милиция ажыл-дакчыларына Адар туттурган. Хыналда үезинде ооң куртказының даштыкы карманынга наркотиктиг бүдүмел чорааны илерээн.

Кеземче херээ-биле танышкаш, судтун истелге-хыналдазы чокка херекти көөрүнүн дугайында ди-легни буруудаттырган кижини кири-

ген, херектин ындыг көрүлдезинге күрүне буруудадыкчызы удурлан-маан.

Кызылдың хоорай суду бо херекти өөренип көргөш база күрүне буруудадыкчызының санал-оналын кичээнгейге ап, Адар Хертекти кем-херек үлгедиинге буруулук деп түннелди үндүргөн. Ол бир чылда хосталгазын казыттырган болгаш ону шыңгыы чурумунг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Буруузуң долзуу-биле миннип турарын барымдаалап көргөш, ону шенелдеге шиидерин буруулук

кижи кассациялыг хомудалга ди-лээн. Ынчалза-даа Кызыл хоорай-ның прокурорунун оралакчызы Урана Дамба шииткелди өскертпе-зин дилээн. Чүге дизе ол хомудалда айыттыг чигелде байдалды суд баштайгы шиитпирин үндүрерде-ле өөренип көргөн. База ол ышкаш ооң мурнунда кижиниң кадыкшы-лынга сагышты-биле аар когарал чедиргени дээш Адар Хертек шиит-тирип чораан.

Бо бүгүнү барымдаалааш, Адар Хертекке хамаарыштыр Кызыл хоорайның судунун шиитпирин өскерилге чок арттырар, шиитпирин ТР-нин Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы үндүргөн.

Шолбан СЕНДАШ,
Кызыл хоорайның прокурору-
нун хүлээлгезиниң күүседик-
чизи.

ДЫҢНАДЫГ

Каа-Хем кожуунунун чагыргазынче Владимир Андреевич СҮГЕЖИКТЕН чурттакчылыг суурлар-нын черлеринден хуу чуртталга бажынын тудары-биле Тыва Республика, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур, Совхозная кудумчузу, 14 «б» деп адресте

ниити шөлү 1000 дөрбелчин метр (шөлү чижеглеп санаан, ону хемчээген соонда билдинер) чер участо-гун арендага бээрин дилээн билдиришкени кирген.

Күштүг болуп турар хоойлуудулга езугаар бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда бижимел удурланышкынарны Каа-Хем кожуунунун чагыргазы хүлээп алыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел. факс (394-22) 2-17-94, бух-галтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7830. Чагыр 147. Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Элегес-Аксының школа-интернадында ажылдап чоруур угбам Валентина Билдээлейовна ДАЖЫ-НОВАГА төрүттүнген хүнү таварыштыр байырымны чедирбишаан, дараазында одуругла-бараалагттым:

Бажыңыңче кире бээр мен—
Аяк шайың кудуп сунар угбам-дыр сен.
Сакты бергеш, чеде бээр мен—
Сагынганым чидириптер угбам-дыр сен.
Дуза дилеп, чеде бээр мен—
Чажам дивейн холуң сунар угбам-дыр сен,
Муңгарааштың чеде бээр мен—
Сагыжымны чазыктырар угбам-дыр сен.
Частырыгны кылыптар мен—
Чажырбайн чугаалап бээр угбам-дыр сен.
«Күжүр дунмам, багай чорба, эки чор»—деп,
Сүме кадар авам ышкаш угбам-дыр сен.
Эгин-кожа кады чурттаан ынак эшитиг,
Эрес-кежээ, омак-сергек угбам-дыр сен.
Ажы-төлүң, уйнуктарың аразыңга
Ай дег, хүн дег чырып чоруур угбам-дыр сен.
Чырык хүнүң адаан орта
Аравыста чорууруңга
Көккүр бажың чыттавышаан,
Кызыл чаагың ошкавышаан,
Чассый аарак куспактангаш,
Черге чедир мөгөөр мен, ынак угбай!

Дуңмазы Чодураа Монгуш

ДОШ КЫРЫ ОЗАЛДЫГ-ЛА

Кыштын соогу келгени-биле суглар, хөлдөр кыры дошталып эгелээн. Дош амдызында чуга болгаш, айыылды тургузуп турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң сугларга камгалал эргелели Тыва Республиканың хүлээп алган доктаалын езугаар декабрь айның дургузунда «Чуга дош» деп профилактиктиг операцияны эрттирер.

Муңгаргай түннелдиг болууш-куннар эвээжээри-биле, кижилер черле каяа-даа чорааш, оваарым-чалыг болзун дээш, кичээнгеилдин утпайн чорзун дээш сугларга кам-

балыкчыларга көскү болу-луг. Бодуңарга узун ыяш азы дир ап чорууру чугула.

в) дош кыры-биле кем тускай демдек-биле азы бижик ле хоруп каан болза, ынаар ч вас болза эки. Кандыг-бир че гаан-биле хемни кечер алар-за, ооң быжыын хынап алыр хынаарда бут-биле эвес, а биле соктап тургаш, бүзүрөп,

г) бичии кижиге хамаанчы кижиге безин дош адаанче бергеш, соок доштуг сугдан алыры—нарын айтырыг. Сугта кен кижин, 15-20 минута эр-ти доңганындан амы-тынындан ча болур, чүге дизе дамырларга эргилдези чорбайн баар.

д) доштуң кылыны 7 см э эвес болгаш кылаң-ногаан апарганда айыыл чок болур, раазында дүрүмнерни билип ол-оларны сагып чоруур болза, ай халапка таваржырлар эвээжээ-

— ыяштын дузазы-биле дош соктаптарга, суг көстүп азы тиг берзе, дүрген-не эрикче делэни дээр. Ол-ла келген о биле буттарның аразын ыра-базып, оларны доштан көдүр-б (чунгулааны дег) кылашта аргажок айыылда үңгээр;

— доштуг хемни азы хаактап (лыжага) эртери айыыл-туманныңда, дүне, хар-чаас чаап турар үеде доштап кел болбас;

— доштап кечерде бот-б тарын көрүнүп, соо-биле 5-6 м ырак чоруур ужурулуг;

— бичии уруглар улуг кижил-нин уделгези чокка, азы чаас дош кырынга кылаштап болбас.

База катап хүндүлүг чонувусту сагындырып дилээр-бис! Эрикке азы дош кырынга оваарымчалыг болуп, кичээ-гейиңер черле ышкырмаңар. Баш бурунгаар дараазы-кандыг чүүл болу бээрин кым-даа билип шыдавас, ынаанга чуга, чиг дош кырынга дүрүмнерни шыңгыы сагып чоруу-м.

Артур АЙДЫН-ООЛ

ОБ болгаш ХК агентилелиниң сугларга камгалал эргелелиниң даргазы.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр.сч 30101810700000000740 БИК 049304740. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалык коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирь-регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нин «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Красченко, 11). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының боддалары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.